

Pokol Béla - A társadalom kettős szerkezetének elmélete - összegzés 1999

<http://jesz.ajk.elte.hu/pokol17.html>

(A tanulmány a „Szociológiaelmélet” c. kötetem (Rejtjel Kiadó, 1999) átdolgozásának befejező szakaszában készült, és e kötet zárófejezete lesz az új kiadásban.)

Az eddigi fejtegetéseinkben és az egyes elméletek, elméleti irányzatok elemzése kapcsán tett megjegyzésekben már benne vannak azok a mozzanatok, melyek megítélésünk szerint a társadalom teljességét megragadó elmélet részét kell, hogy képezzék. A jobb érthetőség kedvéért, most a kötet zárófejezeteként ezeket a mozzanatokot foglaljuk össze.

1. A társadalom funkcionális szerkezete

A társadalom tagoltságának egyik dimenzióját a funkcionális szerveződés jelenti, melyet az osztálytársadalom és egyes részeinek funkcionális szükségletei alakítanak. A komplexebb - vagy más szóval: evolucionáriusan fejlettebb szintre eljutott - társadalmakban a funkcionális dimenzió az egyre több szintű differenciálódásokat mutatja az egyes funkciókat ellátó cselekvések és az ezeket szervező intézmények vonatkozásában. Amíg a legősibb társadalmakat jelentő, néhány tucat tagból álló hordákban még a szemtől-szemben történő interakciókban valósul meg a teljes társadalmiság, addig a tagolt törzsi szervezetekben, vezetésben és egyszerűbb funkcionális elkülönülések (pl. varázsló, papi funkciók) alapján szerveződő későbbi társadalmak, majd az írásbeliség nyomán még átfogóbb társadalmakban már különálló szintekre bomlik azt interakciók millióiban megvalósuló közvetlen társadalmiság, és az ezeknek kereteket szabó szervezeti rendszerek kiegészítése is létrejön, és mindezek felett az osztálytársadalmi rendszert jelentő keretek is különválnak. Ezek a differenciálódások a legkülönbözőbb civilizációk társadalmában végbementek, ha az egyszerű horda-lét komplexitását meg tudták haladni, és valamilyen formában írásbeliséget tudtak létrehozni. Az osztálytársadalom funkcionális differenciálódása, az egyes funkciókra elkülönült alrendszerek létrejötte azonban történetileg csak a görög-római (zsidó-keresztény) alapokból kinövő európai társadalomfejlődésben tudott a korai középkortól indulóan megvalósulni, és a gyarmatosítások és az európai népesség kirajzása során a világ több részén is - elsősorban Észak-Amerikában és Ausztráliában - ez a társadalmi szerveződés alakult

ki.

Ha a funkcionális differenciálódások menetét nézzük az európai fejlődésben a középkortól, akkor a szekularizáció folyamataival kell kezdeni, amely először a világi hatalom kioldódását jelentette az egyházi felsőbbség alól, majd a szellemi és gazdasági tevékenységekről való további részleges lehúzóda következett, melyhez történetileg a keresztény egyház belső szakadása és a reformáció utáni több hierarchiára szétbomlott egyházak léte adta a lehetőséget. Ezzel a lehúzódással a cselekvések széles köre vallási szempontból semlegessé, szabadon választhatóvá vált, és ez evolucionáriusan a variációk tömegét engedte megvalósulni az egyes társadalmi szektorokban, és a hatékony mintákat elterjeszteni az össztársadalomban. A szekularizáció folyamatai mellett az állami-politikai hatalom lehúzóda a gazdasági és a szellemi tevékenységekről szintén a funkcionális differenciálódások menetébe tartozik. Hegel ezt a folyamatot mint a politikai állam kiemelkedését a polgári társadalom fölé fogalmazta meg, és az újkor fejleményeihez kötötte, ami egyben az állam megjelenését is jelenti az ő felfogásában. Történelmileg ez azt jelenti, hogy míg a középkorban mindvégig a tulajdon eloszlása mentén, a hűbéri láncolatban egyben az állami erőszak-jogosítványok is szétáradtak a társadalomban - a hűbérúr egyben tulajdonos volt, és ugyanakkor pallosjoga, úriszéktartási joga volt a bíraskodásra, és tulajdonán egyben a rend és a béke biztosítója is volt - addig az 1600-as évektől egyre inkább különvált az állami feladatokra a királyi hatalom kancellári és igazgatási szervezete, és a hűbérúri-tulajdonosi jogosítványok egyszerű magánjogi jogosítványokká alakultak. Vagy később ez a folyamat Max Weber megfogalmazásában: létrejött az állami erőszakalkalmazás monopóliuma.

A szekularizáció és a világi hatalom lehúzóda a gazdasági tevékenységről - elsősorban Európa nyugatibb részein és Angliából kiindulva - lassanként önálló funkcionális alrendszerre engedte formálódni a mezőgazdasági és az ipari termelési szférát a piacgazdaság szervezésében. A piac árucseré formájában kezdte szervezni a termelést, és elsősorban a városiasodott lakosság egyre inkább csak ezen keresztül - és nem saját termeléssel - tudott hozzájutni a fogyasztási javakhoz. Ezekkel együtt a jog is egyre inkább kiszakadt a korábbi idők királyi bizalmi embereit jelentő bírák köréből, és a római jog újrafelfedezése és recepciója a kontinensen - vagy ennek hiányában a saját bírói jog megszervezésével és rendszerezésével, mint Angliában - önálló jogi alrendszer különült el az 1600-as évektől egyre tisztábban. Némileg ezután a korábbi diffúz államhatalomból, amely elsősorban az ellenséges hadakkal szembeni országvédelmet - esetleg hódítást - illetve a legfelső rétegek közötti jogszolgáltatást végezte a rend fenntartása körében, központi kancelláriák és a városi önkormányzatok szélesedő közszolgáltatásai révén egy egységes közigazgatási rendszer bomlott ki az 1800-as évek közepéig. Vagyis a Hegel által kiemelt, valamikori egységes politikai állam maga is differenciálódott, és egyrészt a tiszta

politikai alrendszerre vált ki belőle a kibomló szabad politizálás létrejöttének menetében, másrészt egy jogi-közigazgatási alrendszer alakult ki.

A tudomány alrendszere is a funkcionális differenciálódások egyik folyamatában alakult ki az 1700-as évek elejétől felgyorsulóan, míg korábban a kolostorok szerzetesei, a középkori egyetemek tanárai közül vagy magánkedvtelésből úzva a felső rétegek néhány tagja foglalkozott a valóság rendszeresebb megismerésével. A reneszánsz Itáliában még a művészeti-tudományos tevékenységre közös akadémiákat szerveztek, és a görög filozófusok és szellemi emberek írásait újra-felfedezve kezdték elterjeszteni a rendszeres tudományos tevékenység eszméit. Angliában az 1600-as évek második felétől már szigorúbban leválasztották a tudományos gondolkodást a művészeti tevékenységtől, és az 1700-as évek második felére a tudományos élet középpontjává vált Franciaországban az enciklopédisták már ezek nyomdokain foglalták össze a rendszeres tudományos - elsősorban természettudományos - tevékenység eredményeit és e tevékenység szabályait. Az 1800-as években a német tudományegyetemek létrejötté tömegessé tette a tudományos tevékenységet, és az iparosodás egyben a közvetlen bekapcsolódást is lehetővé tette a természettudományi és a műszaki tudományos eredmények számára. Mindez a vetélkedő államok között az élre tolt a sikeres tudományos tevékenységet alkalmazó állam katonai-ipari erejét, és ez fokozatosan üzemszerűvé tette az 1900-as évek elejétől a tudományos tevékenységet, az állam saját érdekében is biztosította a tudomány funkcionális autonómiáját.

A gazdaság, a jog, a tudomány, a politikai állam több évszázadon át tartó funkcionális differenciálódása után a tömegkommunikáció - eleinte csak a sajtószféra - alig néhány évtized alatt alakult ki önálló funkcionális alrendszerre az 1800-as évek második felében, majd a rádió és a televízió technikai megteremtése után többszintes alrendszerre bomlott ki az 1900-as évek során. Az oktatás, az egészségügyi szféra, a sportszféra, a művészeti szférák tömeges elterjedése és mindezek funkcionális alrendszerként megszerveződése szintén az 1900-as évek terméke. Általában el lehet mondani, hogy a komplexitás növekedésével egy sor olyan funkcionális alrendszer alakult ki, melyek korábban mint „melléktevékenységek” külön szervezés nélkül is megoldódtak a társadalomban.

A társadalom funkcionális differenciálódását az egyes egyén szintjén is átalakulás kísérte. Az egyszerű társadalmakban a születendő egyén a családi kisközösségbe kerül, ahol szocializációja megtörténik, és a közösség normái szerint cselekszik, gondolkodik egy életen át. E társadalmakban a természetes kisközösségek - a család és a szélesebb rokonsági-szomszédsági szervezet - teljes mértékben ellenőrzi és

meghatározza tagjai minden cselekedetét. Sőt, mivel e közösségek normái hosszú ideig egyben vallási-isteni jelleget öltöttek, az egyén teljes identitása a közösségnek való alávetésen nyugodott. A funkcionális differenciálódások előbb jelzett menetei ezt a teljes mértékű közösségi meghatározást fokozatosan felbomlasztják, és egyrészt a kisközösségi identitás helyett átfogóbb identitásokat biztosítanak (nemzet, városi polgár, egy hivatás tagja stb.) másrészt az egyéni szabad döntések számára egy széles semleges területet adnak, amelynél csak az absztrakt jogi tilalmakat kell betartani, illetve az absztrakt morális elvek és értékek adnak irányítást az egyéneknek, de máskülönbén saját döntési munkával kell itt megtalálni a megfelelő cselekvéseket és kialakítani a véleményeket.

A makrotársadalom szintjén végbemenő funkcionális differenciálódások mikroszintű kísérfolyamatát az egyén diffúz és közösség alá vetett személyiségének szerepszerű differenciálódása adja. Az egyes funkcionális alrendszerek csak egy-egy sajátos szerepben vonják be az egyéneket, a jogi alrendszer mit jogászt, a tudomány alrendszere mint tudóst, a művészeti alrendszer mint művészt stb. Egy-egy funkcionális alrendszer kialakulásának, esetleg leszakadásának másik funkcionális tevékenységről így annak a funkcionális szerepnek a kiformalódása a központi folyamata, amely az adott funkcióra van szabva. Például a jogász szerep így alakult ki több száz év alatt a király bizalmi emberét jelentő középkori bíró, vagy a városi önkormányzat kancelláriájának írődeákja alakjából, és a római jogi kódexek szabályait, értelmezési technikáit, fogalmi nyelvét elsajátító egyetemi tanulmányok után lehetett csak bíró, kancellári hivatalnok és ügyvéd az utóbbi évszázadokban. De ugyanez volt látható a tudós, a művész szerepének, később pedig a politikus, az újságíró szerepének kialakulásánál is.

Ezek a funkcionális szerepek és velük az egyes funkcionális alrendszerek azonban csak úgy tudtak kiformalódni, ha az adott funkcióra egy központi szerveződési magként egy önálló értékelési szféra tudott létrejönni saját értékduál köré szerveződve. Az önálló értékduál megadja azt a saját értékelési szempontot, amely szerint a valóságot fel kell dolgozni. Az igaz/hamis, a jogos/jogtalan, a rentábilis/nem rentábilis stb. értékduál középpontba emelésével az adott funkcionális alrendszeren belül egyben a többi értékelési szempont háttérbe kerül, ezt háttérbe kell tudni kényszeríteni az adott alrendszer mechanizmusainak. Így egy-egy funkcionális alrendszer, mint egy-egy leszakadt és egydimenzióssá vált értékelési szektor is felfogható, és ezen értékszempon operatív alkalmazására az egyes szituációk ezreiben saját fogalmi nyelv, látásmód, gondolkodási technikák alakulnak ki. Ezt a teljesítményt - az adott értékduál szerinti értékelés kizárólagosságát, a többi értékelési szempont rutinszerű háttérbetolását és a mindezt lehetővé tevő sajátos fogalmi nyelvet, gondolkodási technikákat - csak hosszabb képzéssel, fegyelmezéssel és folyamatos jutalmazással illetve az ezeket megsértők szankcionálásával lehet

biztosítani. Így egy-egy funkcionális alrendszer létrejötte egyben az itt tevékenykedők professzionális szocializációját, és folyamatos jutalmazását/szankcionálását teszi szükségessé. A társadalom funkcionális differenciálódása tehát egyben professzionális differenciálódását is jelenti. A jogász, tudós, művészt, politikus, újságíró szerepek létrejötte így, mint a professzionális tevékenységek létrejötte fogalmazható meg pontosabban.

A funkcionális alrendszerek értékelési-jutalmazási mechanizmusai azonban nemcsak egy-egy cselekvési szituációban irányítják a döntéseket (pl. a tudós az igaz/hamis értékelés mentén, a jogász a jogos/jogtalan metszetben gondolkodik és cselekszik egy-egy szituációban), hanem az értékelt eredményeket és az ezek létrehozóit értékrangsorba állítják, és így rögzítik, majd a nyilvánosság elé tárják e rangsort. A tudományos eredmények reputációt alakítanak ki az azt létrehozó tudósnál, és egy tudományos reputáció-rangsor épül fel folyamatosan a tudomány professzionális közösségeiben. De ugyanígy a nagy ügyvédi teljesítmények „sztárügyvédi” hírnevet, a bírói teljesítmények bírói reputációt hoznak létre, vagy az irodalmi, a zenészi, a riporter, a politikusi teljesítmények is az adott alrendszeren belüli reputáció-rangsorok egy fokára illesztik be az ezt létrehozót. Egy komplexitási szint felett, vagyis amikor egy alrendszerben a professzionális teljesítők ezres, vagy akár tízezres létszámban vesznek részt, és hozzák létre termékeiket, a káosz alakulna ki nagyon hamar megbízható reputáció-rangsorok nélkül. És ez nemcsak az egyes létrehozók reputációjának szintjén, hanem a professzionális szervezetek szintjén is nélkülözhetetlen, hisz miképpen orientálódna a száz és száz egyetem között megbízható reputáció-rangsor nélkül az, aki a legjobbat akarja kiválasztani, és ott tanulni, onnan szakértőket hívni, ezeket előnyben részesíteni doktori iskolák létesítésénél stb. De ugyanígy a könyvkiadók, színházak, hangversenytermek, ügyvédi irodák, a versengő termelési egységek ezrei között csak megbízható reputáció-rangsorok és márkahierarchiák révén lehet jól tájékozódni, és a legmagasabbra értékeltet könnyen felismerni. Egy-egy funkcionális alrendszer tartós szerkezetét tehát a saját reputáció-rangsorának működése is jelenti, és az ezeken való feljebbjutást, vagy háttérbekerülést olyan mechanizmusok jelzik a nyilvánosság számára és a pályatársak egymás közötti viszonyaiban, mint a tudományos Nobel-díj, vagy más kisebb díjak elnyerése, az idézettségi mutatók és ezek változásai, a publikációs listák, a filmművészetben az Oscar-díj, a könnyűzenében a Grammy-díj, tömegmédiák alrendszerében a Pulitzer-díj, a nézettségi-hallgatottsági indexek alakulása, platina lemezek számai stb. Amennyiben a funkcionális alrendszerek értékelési-jutalmazási mechanizmusai többé-kevésbé jól működnek, a reputáció-rangsorban döntően a tényleg csak nagy teljesítmény alapján lehet előrejutni, lehet az ember professzor, pályázat-nyertes, Nobel-díjas, Grammy-díjas stb., akkor ez egyrészt motivációt jelent a nagy teljesítmények létrehozására, másrészt a külső igénybevevők és a pályatársak számára gyorsan és egyszerűen mutatja, hogy kik a legjobbak, kit érdemes olvasni, hallgatni, szerződtetni. Például, ha egy jól elkülönült alrendszerben valamilyen okból hirtelen eltűnne az orientálódást biztosító reputáció-

rangsor nagyon hamar kaotikus jelenségek alakulnának ki a belső résztvevők között és az igénybevevő környezetben is, és ha ezt nem tudják újra-teremteni, akkor egy dezorganizációs folyamat indul be.

Egy másik aspektusra rátérve ki kell emelni, hogy az európai társadalmak újkortól felgyorsuló funkcionális differenciálódása egyben a társadalom szerkezetében egy új tagoltságot vezetett be: a professzionális alrendszerek kiemelkedése és egymástól elkülönülése mellett egyre tisztábban elkülönül tőlük a mindennapi élet és a mindennapi gondolkodás világa is. Az ösztársadalom minden fontosabb funkcióját egyre inkább arra szakosodott professzionális alrendszerek látják el, ám az ebben tevékenykedő „professzionálisok” a saját hivatásos tevékenységükön túl ugyanúgy csak laikusként cselekszenek és gondolkodnak. Csak mint ügyfelek, páciensek, fogyasztók, olvasók, nézők stb. vesznek részt a saját professzionális tevékenységükön túli tevékenységekben, vagyis a mindennapi élet és a mindennapi gondolkodás szintjén. Az „általános műveltség” csak azt a tudást adja, hogy mint laikusok a mindennapi gondolkodás szintjén használni tudják ezeket a professzionális tevékenységeket illetve ezek eredményeit, mint páciensek, ügyfelek stb. Az új- és új professzionális eredmények, a tudományból, a művészetből, a jogból, az egészségügyből stb. átkerülnek egy egyszerűsített formában a mindennapi gondolkodásba, ám ez csak azt teszi lehetővé, hogy egyáltalán el tudjon tájékozódni a laikus, de ez a tudás nem elég a társadalmi komplexitás (fejlettség) elért szintjén a professzionális tevékenységek ellátására.

A makrotársadalom szintjének ez a kettébomlása professzionális alrendszerekre és a mindennapi életre a társadalmi szerveződés kiterjedésének hatókörét is eltérően érinti a kettébomlás egyik és másik területét illetően. A professzionális alrendszerek ugyanis tendenciájukban egyre inkább a világtársadalom egészében, vagy legalábbis a nyugati civilizáció társadalmainak összességében, míg a mindennapi élet területén megújuló társadalmi mechanizmusok ennél szűkebb körben szerveződnek és reprodukálódnak. Az utóbbiakat illetően a nemzeti nyelv, a hagyományok és a kulturális szerveződés és az ezekhez köthető identitások reprodukcióját kell kiemelni elsősorban, de az erkölcsi-morális értékek és normák és az ezek által fenntartott szolidaritások is a diffúz mindennapi cselekvések és érintkezések folyamán termelődnek újjá, és biztosítják az egyes egyén számára a motivációs energiákat és a lelki stabilitás alapjait. A mindennapi élet, mint a makrotársadalmi rendszerszint egyik nagy területe tehát elsősorban a nemzeti társadalom szerveződését jelenti. Ezzel szemben az ebből kinövő professzionális-funkcionális alrendszerek nemcsak a mindennapi élet fölé emelkednek, hanem a nemzeti társadalomnál átfogóbb társadalmi körben működnek. A tudomány alrendszere, az egyes művészeti szektorok - a zene, a film, az irodalom -, de a sportszféra, a jogi szféra és a termelési-gazdasági szféra is lassanként a nyugati civilizáció egészében, sőt néha még ezen túlmenően, a

világtársadalom egészének szintjén szerveződnek meg. Ehhez közös világnyelv dobódik ki, mint a német, a francia és újabban egyre kizárólagosabban az angol nyelv, de ugyanígy a közös technikai standardok, értékelési és minőségellenőrző mechanizmusok létrejöttére is emlékeztetni kell, melyek a világ egészének szintjén összeilleszthetővé teszik az egyes alrendszeren belüli tevékenységeket és teljesítményeket. Az internet, az email és az új információs technológia ennek csak a mai csúcsát jelentik.

Fontos kiemelni, hogy a funkcionális alrendszerek mechanizmusainak kibomlása után - történetileg az 1900-as évek első évtizedeitől - egyre inkább két olyan funkcionális alrendszer létezik, melyek az osztársadalmi integráció mechanizmusaként az összes alrendszer megszervezésébe be tudnak szállni, ám attól függően, hogy melyik integrációs ereje valósul meg, háttérbe tolja a másikat, és összességében eltérő osztársadalmi szerveződésben hozza össze a funkcionális alrendszereket. Az egyiket a piaci mechanizmusok alrendszere, a másikat a politikai-közigazgatási alrendszer szervezése jelenti.

A piaci mechanizmusok eredetileg a mezőgazdasági és az ipari termelés szervezésére alakultak ki, de az itt megteremtett pénz, hitelmechanizmusok, kereskedelmi mechanizmusok más tevékenységek szervezésére is alkalmasak, és ahogy megindult a tömeges sportszféra, a sajtószféra, az oktatás, a művészeti szektorok, az egészségügy stb. kialakulása, a piaci vállalkozói csoportok a profit reményében ide is beszálltak. Az 1900-as évek végére pedig a börtönszférától, a katonai-háborús szektoron át egészen a vallási tevékenységig megindult a piaci mechanizmusok szervezésének megjelenése. Ezzel pedig egyre inkább félrevezetővé vált maga a „piacgazdaság” elnevezés is, és Polányi Károly kettős gazdaság-elemzését alapul véve le lehetett választani a piaci mechanizmusok alrendszerét a termelési-gazdasági alrendszerről. A piac alrendszerének növekedése azonban csak a politikai-költségvetési-közigazgatási szervezés háttérbe szorítása mellett mehet végbe, míg fordítva, ha a társadalmi problémák és feszültségek növekednek meg a piacosítás hatókörének növekedése után, akkor a piac hatókörének megkurtítása után ismét az előbbiek szerinti szervezés veheti át az osztársadalom integrációjába illesztést egy sor alrendszer vonatkozásában. Ez utóbbi történet 1930-tól a keynesi állami beavatkozás kiépítésének menetében az európai országokban és Észak-Amerikában, de a piacosítás egy foka után az ezredfordulótól most ismét széles társadalmi mozgalmak követelik a piac visszaszorítását és az állami-költségvetési szervezés hatókörének visszaállítását.

A funkcionális differenciálódások kapcsán kell kitérni a társadalom és egyes

funkcionális részeinek folyamatos „változásra átépülésére”. A feltételek megváltozása, vagy egyszerűen a fejlettebb szintre lépés változtatásokat igényel az osztársadalomtól vagy egyes részeitől, de az egyszerűbb társadalmak esetén ez csak katalizátorokon, királygyilkosságokon át, egyházszakadásokkal, elvándorlásokkal vagy egyszerűen csak történelmi véletlenek révén volt lehetséges. A diffúz és összefonódó társadalmi szövődék eleve reménytelenné teszi egy-egy társadalmi szektorban a változások eltervezését, és ezentúl épp az ilyen egyszerű társadalmakban a stabilitás biztosítása még vallási és földöntúli hatalmakhoz kötött normarendszereket és intézményeket is megkövetelt, így ezek földi megváltoztatása teljes mértékben kizárt volt. Még ha ténylegesen néha változtattak is ezeken, ez inkább csak az „eltorzított isteni jog” és intézmények eredeti alakjába való visszaváltoztatásként merülhetett fel. A funkcionális differenciálódások egyik fontos következménye volt, hogy az osztársadalomban összefonódó társadalmi szövődék szektorokra lokalizálódott, és ez előfeltétel volt az egyes alrendszereken belüli változtatások szabadon engedésére. Erre példaként felhozhatók a cáfolásig érvényes tudományos igazság és a cáfolásra törekvő tudományos kutatás létrejöttének nehézségei, amikor az újkor még az egész világkép teleológiai-vallási jelleggel volt összefonódva. Giordano Bruno megégetése, Gallilei inkvizíciós pere jelzi számunkra ezt a problémát, és csak a szekularizáció folyamatai engedték szabadon később a tudományos gondolkodást. De a későbbi évszázadokban a világi államhatalom is sokáig gátolta - legalábbis a társadalomtudományi ágakat - és csak a demokratikus politikai rendszerek létrejötte mellett vált teljesebbé a cáfolásig érvényes tudományos igazság és a cáfolásra törő kutatás gyakorlata. A tudományos tevékenység változásra átépülésének, a cáfolásig érvényes tudományos igazságnak a politikai alrendszerben a periodikusan visszatérő választásokra alapozódó államhatalom létrejötte felel meg, és itt már királygyilkosságok, forradalmak nélkül lehet permanensen változtatni az államhatalmat. A pártok és a plurális sajtó a politikai változások előkészítő fórumait és az alternatív politikák felmutatását teszik lehetővé a nyilvánosság számára. A jogi alrendszerben a folyamatosan termelődő „de lege ferenda” szabályozási modellek, a csak akadémiai-véleményként létrejövő jogtudósi publikációkban megfogalmazódó szabályozási alternatívák és a korábban változtathatatlan örök jog „hatályon kívül helyezésig élő joggá” változása mutatja ugyanezt a helyzetet. A változó feltételek között anakronisztikussá váló örök házasságot és az erre alapozódó családot a „válásig létező házasság” és az erre alapozott családmodell építi át. Mindenezek eredményeképpen a modern, funkcionálisan differenciálódott társadalmak minden ereztékükben a könnyed változtathatóságon épülnek fel, és a környezet változásaihoz katalizátorok nélkül tudnak alkalmazkodni. Ennek másik oldala, hogy az egyes alrendszerek működő anyaga mellett mindig már a jelenben létezik a „jövő”: a holnap kormánya és állami programja a mai ellenzéki pártokban van jelen, a holnap bevett tudományos igazságai a ma még éppen csak publikált és cáfolásra törő tudományos állításokban, a holnap jogszabályai a ma még csak a jogtudományi közlönyökben publikált alternatív szabályozási modellekben stb. Ám a jövő a jelen reálisan létező államhatalma, bevett tudományos igazságai, bíróilag kikényszeríthető jogszabályai mellett csak lehetőség-létként, a „horizonton felfüggesztve” van jelen. Ezek azonban így is nagyon fontosak, és e nélkül - semmiből - tervszerű változások

nem jöhetnének létre.

Ehhez csatolva kell emlékeztetni az evolúciós zsákutca lehetőségére, amit a sztálini társadalomszervezés példázott néhány évtizedig számunkra. Ez a társadalomszervezési modell összetörte a funkcionális alrendszerű elkülönüléseket, melyek, ha csonkán is, de létrejöttek 1917-re már a cári Oroszországban is, és főként a közép-európai országokban, melyek 1947 után kerültek be a szovjet birodalom keretei közé. Az összetört jogi, tudományos, művészi, közigazgatási, gazdasági logikák után egy egységes hatalmi centrumból próbálták megszervezni az ösztársadalom minden funkciójának ellátását, és hatalmas erőszak-apparátussal igyekeztek stabilizálni a rendszert, illetve féken tartani a lázongásokat. Az alacsony hatékonyság, a termelés állandó díszfunkciói - túltermelés és egyben hiány minden területen - az egyre nagyobb lemaradás a nyugati társadalmak funkcionálisan differenciált tevékenységeinek eredményeitől a katonai versengés körülményei között, végül a szovjet rendszer bukásához vezetett, és mint a valamikori oszmán birodalom és az európai országok közötti fejlettségi szintkülönbség az 1700-as évek elejére, mutatkozott meg a szovjet rendszer evolúciós zsákutcsás jellege.

Elméleti szinten a társadalom funkcionális dimenzióját Durkheim „társadalmi tények” utáni kutatása az egyes emberek szubjektivitása felett, ugyanígy a funkcionális differenciálódást „társadalmi munkamegosztás”-ként tárgyaló elemzései, Georg Simmel szerepdifferenciálódásra vonatkozó elemzései, Max Weber társadalmi cselekvések tipológiája és a különböző racionalitásokra vonatkozó elemzései, illetve mindezek összegzése Talcott Parsons strukturális-funkcionalista elméletében és ezek rendszerelméleti alapra helyezése bontotta ki. Niklas Luhmann ezt fejezte be több évtizedes munkával, és sok-sok kötetben fejtette ki az egyes funkcionális alrendszerek szerveződését saját bináris kódjuk (értékduáljuk) körül. Ezekben az elméletekben, amennyiben egyáltalán szerepel az uralmi dimenzió – mint például Weber uralmi szociológiájában - első sorban már funkcionális szempontból jelenik meg az uralom és a hatalom elemzése. Így Parsons-nál és Luhmann-nál a hatalom mint cseremédium a politikai alrendszer funkcionális teljesítményeit segíti, és ugyanígy csak funkcionális szempontból jelenik meg a pénz is mint médium, és nem mint kizsákmányolást lehető pénztőke. Ezzel az elméleti vonallal mély belátást kapott a modern társadalomelmélet a társadalom funkcionális szerkezetének szerveződésébe, de ezzel együtt a társadalom embercsoport-tagoltsága és ezen belül a társadalom uralmi szerkezete eltűnt ebből az elméleti vonalból. Nézzük meg, hogy más elméleti vonalokból miként rekonstruálható az uralmi szerkezet szerveződése és ennek változásai.

2. A társadalom uralmi szerkezete

Ha a társadalom funkcionális szerkezete alrendszerrel, szervezetekkel, funkcionális teljesítményekkel és a társadalom illetve alrendszereinek funkcionális szükségleteivel és az ezekből eredő kényszerekkel-ösztönzésekkel írható le, akkor az uralmi szerkezete a többé-kevésbé zárt embercsoportjainak tagoltságával és az embercsoportok között folyó küzdelmekkel a hatalmi erőforrásokért, az ebből kirekesztett embercsoportok alárendeltségbe kényszerítését, illetve az uralkodó pozíciókat elfoglaló embercsoportok hatalmának biztosítását szolgáló mechanizmusával. A modern társadalmak funkcionális differenciáltsága a funkcionális teljesítmények széles skáláját hozta létre, és az uralmi dimenzióban ezek a teljesítmények hatalmi erőforrásként jönnek számításba. Vagyis ezek nemcsak a társadalom és egyes alrendszereinek fennmaradásához és továbbfejlődéshez járulnak hozzá, hanem ahhoz is, hogy a felettük kizárólagosabb rendelkezést szerzett embercsoportok valamilyen fokban ösztársadalmi dominanciához jussanak, vagy legalábbis jó eséllyel szálljanak be a dominancia megszerzésért folyó állandó küzdelmekbe.

A különböző alrendszerek funkcionális teljesítményei (= hatalmi erőforrásai) nem egyformán fontosak az ösztársadalmi dominanciáért folyó küzdelmekben. Karl Marx az 1800-as évek közepének állapotait szem előtt tartva a termelési eszközök tulajdonát fogta fel annak, amely biztosítja az ezzel rendelkező embercsoport számára az uralkodó osztály pozícióját. Később, azt 1900-as évek elejétől Rudolf Hilferding - a tőkés vállalkozások részvénytársasági formájának kibomlása, a részvénytőzsde és a vállalkozások mögötti banktőkés csoportok szerepének középpontba kerülése után - a pénztőkét és a pénztőkés csoportokat tette erre a helyre. Az azóta elmúlt évtizedek fejleményei azt mutatták, hogy a Hilferding által feltárt úton lehet tovább haladni. A pénz feletti rendelkezés benyomulást tesz lehetővé majd minden funkcionális alrendszerbe, és a tudomány, a művészetek, a sport, a jog, a közigazgatás, a katonai szféra, a tömegmédiák és nem utolsósorban a politikai alrendszer teljesítményeit is nagymértékben meg tudják határozni a pénz feletti rendelkező embercsoportok, és ezeket mint hatalmi erőforrásokat tudják felfűzni pénzhatalmuk mellé. Közvetlenül szemlélve ugyan egy bankárcsoport által nyújtott tudományos ösztöndíjak, alapítványok, pályadíjak és egyéb „adományok” a tudományt felvirágoztató emberbaráti cselekedetnek is ábrázolhatók, de az így létrejövő lekötelezett professzori gárdának és szakértői stábnak az e csoport céljai és érdekei szerinti nyilvános felléptetése busásan visszahozza politikai, véleményformálói nyereségként a befektetett pénzt. De ugyanez mondható el a művészeti szektorokba, a tömegmédiákba és a politikai alrendszerbe történő pénzbefektetésekről is. A

pénzen kívül a többi funkcionális teljesítmény (= erőforrás) ezt a szerepet nem tudja eljátszani az osztársadalmi uralomért folyó harcokban. Például, ha jelentős tudományos presztízzsel, művészi reputációval, sztárjogászi hírnévvel stb. rendelkezők egy csoportja összeáll egy olyan társadalmi célért, mely mögött nem állnak jelentősebb pénztőkés csoportok, akkor legfeljebb rövid hírből tudósítanak fellépésükről a tömegmédiák, melyek túlnyomó részben már valamelyik tőkés csoport befolyása alatt állnak -, de a széles társadalmat illetően visszhangtalan marad működésük. Sőt, ha nagyon veszélyes a domináns pénztőkés csoport számára ez a fellépés, akkor megindul az egyes tagok lejáratása, és végül még eredeti reputációjuk is tönkremegy a médiatámadások következtében. Vagyis a pénztőke feletti rendelkezés az egyetlen, amely az összes alrendszerben teret tud nyerni, és a vele rendelkező embercsoport egy fűzére tudja felfűzni osztársadalmilag ezek hatalmi erőforrásait, ám a többi alrendszer erőforrása esetében ez a széles behatolási lehetőség nem működik.

A Polányi Károly kettős gazdaság-tézisére támaszkodva elkülönített termelési-gazdasági alrendszer és a piaci alrendszer lehetővé teszi, hogy Hilferding pénztőkés uralkodó osztály-tézisének kiterjesztését. Hilferding ugyanis a termelési-gazdasági szféra eszközei feletti rendelkező banktőkés csoportokat tartotta szem előtt, ám ha a piaci alrendszert a társadalom összes funkcionális alrendszere feletti egyik átfogó integrációs alrendszerként fogjuk fel, akkor a piacossítás terjedésével túl kell mennünk a termelő vállalkozások feletti banktőkés uralmon. Az 1980-as évektől pedig egy olyan tendencia indult be a nyugati civilizációs kör társadalmában - eleinte az Egyesült Államokból és Nagy-Britanniából kiindulóan - amely a korábbi költségvetési-közigazgatási szervezés helyett a piac szervezését terjesztette ki az egészségügyre, a felsőoktatásra, a művészeti szektorokra, a börtönszférára, a katonai-háborús szférára stb. E mellett ugyanakkor olyan változások is beindultak, melyek az országhatárok közé szorított banktőkék feletti állami ellenőrzést fokozatosan leépítették, és ezután az országok között szabadon mozgó tőkés csoportok között globális szintű összefonódások erősödtek fel. Mindezek a változások oda vezettek, hogy a pénz és a piac mechanizmusai feletti uralmat szerzett embercsoport az osztársadalom minden részét egyre szorosabban uralma alá tudja hajtani. Ha a banktőkés csoportok különböző erőforrásai feletti rendelkezésében egy fontossági sorrendet igyekszünk találni, akkor a pénztőke feletti rendelkezés mellett a tömegmédiák uralását kell mindenképp kiemelni. Ez a szféra több szempontból is fontos. Egyik oldalról az adja fontosságát, hogy még amennyiben nem is tud végbemenni az egyes alrendszerek piacossítása - és így ezek állami-közigazgatási szervezése történik meg -, akkor a tömegmédiákokon át a közvéleményt lehet úgy formálni, hogy a pénztőkés csoporttal ellenséges politikai pártokat és pártvezéreket hiteltelenítsék, csökkentsék ezek várható választási eredményeit, és így lehetőleg távol tartsák a kormányrúd megszerzésétől, míg a pénztőke érdekeivel és véleményeivel baráti viszonyban álló pártokat mint pozitív és támogatandó erőket lehet bemutatni, és ezzel növelni lehet választási győzelmük és a kormányhatalom

megszerzésének esélyeit. Más szempontból fontosak a tömegmédiумok, ha a pénztőke már meghatározó erőt tudott kialakítani a tudományban, a művészeti szektorokban, az ügyvédi szektorban, a könyvkiadásban, a mozi-hálózatok feletti rendelkezésben stb. Ekkor módjában áll e csoportnak az, hogy mint a legnagyobb professzorokat, filozófusokat, zenészeket, jogászokat, írókat stb. tárja a tömegmédiумok segítségével a széles nyilvánosság elé az általa pénzeltek-támogatottak körét, és reputációjuk révén tudja így elterjeszteni érdekeit és véleményeit a közvéleményben. Mindezt fordított előjellel teszi ekkor az érdekekkel szembenálló tudósok, művészek, jogászok, politikusok stb. esetében, és vagy egyszerűen kihagyja őket a tömegmédiумаiból (ezek irányában nincsenek recenziók százezres napilapokban könyveikről, nincs TV-műsor általuk nem kedvelt íróval, zeneszerzővel, jogással stb.) vagy kifejezetten lejárató hangnemben találják ezeket a széles nyilvánosság előtt, ha veszélyesnek találják tevékenységüket a pénztőkés csoportok érdekeire nézve. Ez a második hatás csak azóta tud erősebben kifejlődni a nyugati társadalmakban, mióta az állami szféra kiengedte a szervezéséből a legkülönbözőbb szellemi alrendszereket, és helyette közvetlenül a pénztőkés csoportok nyomulhattak be ezekbe a piacositás után. Másrészt az állami költségvetés egyre kevésbé képes (pl. a kormányra került és a pénztőkés csoportokkal nagyobb fokban szembenálló politikai párt költségvetési pénzeket keresztül alternatív könyvterjesztő hálózatokat létesítene, a pénztőkés csoportok ösztöndíjai mellett kiegyenlítő ösztöndíj-rendszereket, művészeti támogatásokat nyújtana) a plurális helyzetek biztosítására az egyes szellemi szektorokban. Az állami költségvetés ugyanis egyre inkább a banki-pénzügyi szféra zavartalan működése előfeltételeinek biztosítására épült át, például egyes banktőkés csoportok külföldi kölcsönnyújtásainak állami garantálásával milliárdok sokaságát fordítják néhány nyugati országban, és megtérítik sokszor a küldöldi adós vissza nem fizetett adósságát, mintha azt egyszerűen csak állami érdekből adták volna, és nem a banktőkés csoport profitja miatt. Ezzel együtt pedig lépül a jóléti szolgáltatásokra illetve az oktatásra, az egészségügyre és számos más közcélra fordítható pénzösszegek aránya a költségvetésekben.

Összegezve tehát a demokratikus állam és vele a plurális erők osztársadalmi meghatározó ereje csökkent az 1980-as évek óta a nyugati civilizációs kör társadalmában, és a piacositás expanziójával a banktőkés csoportok közvetlen osztársadalmi uralma válik egyre meghatározóbbá. Ezzel együtt a maradék politikai demokrácia is egyre inkább és egyre sokrétűbben a piaci-bankárkörök érdekei és véleményei által meghatározottá válik. Ez az új uralmi rend azonban - és ez számunkra Közép-Kelet-Európában nagyon fontos - a szovjet típusú uralmi renchez képest, még annak enyhített kádárista változataihoz képest is, amit mi Magyarországon megtapasztaltunk, kevésbé erőszakos és véres, másrészt bizonyos témák kivonása és az uralmi szerkezetek alapjainak tabuvá minősítése mellett többé-kevésbé szabad vitákat tesz ez lehetővé. Továbbá az új uralmi rend által szervezett társadalmakban korszerűbbek a beépített innovációs mechanizmusok is, mint az a

szovjet típusú uralmi rendnél volt látható, és könnyebben tud reagálni a szükséges változásokra.

Az 1980-as évek évektől nemcsak az állami szervezés szorult vissza a piaci szervezés javára, és ezzel a banki-pénztőkés csoportok ösztársadalmi uralma nőtt meg, hanem ezzel párhuzamosan a nemzetállami határokon belüli szervezés is háttérbe szorult, és helyette a nyugati civilizációs kör egészében való ösztársadalmi szerveződés és globális uralmi rend jött létre. A második világháború utáni évtizedekben a nyugati országokban a Bretton Woods-i egyezményre alapozva a nemzetállamok aktív szerepére épített gazdaság- és társadalomszervezés valósult meg, és ebben a pénztőkét és a piac erőit az egyes államok az országhatáraik között szigorú ellenőrzés alá vetették, és a szociális jóléti illetve a társadalmi béke céljai érdekében sokszorosan belenyúltak működésükbe. Ez változott meg az 1970-es évek folyamán, miután az egyes nyugati országok valutái közötti rögzített árfolyamok rendszere - a Bretton Woods-i egyezmény alapköve - összeomlott annak következtében, hogy az Egyesült Államok elnöke felmondta ezek aranyra válthatóságának teljesítését. Az ezt követő években keletkező társadalmi feszültségek és ennek tömegmédiáiban való értelmezése olyan közvéleményt formált ki - eleinte Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, majd itteni nyomással felerősítve a többi nyugat-európai országban is -, amely a túlzott állami szerepvállalást és a piaci erők szabad mozgásának állami korlátozását tette felelőssé a feszültségekért és az ezekből keletkező társadalmi bajokért. Ebben a légkörben aztán azok a közgazdasági érvelések váltak politikailag hangadóvá, melyek az állam szerepének visszaszorítását és a pénztőke korlátozásának lebontását célozták meg, és ez vált az 1980-as évek elejére hivatalos állami politikává Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban. E két állam - különösen az USA - ereje a nemzetközi porondon lassanként átformálta a Világbank és a Valutaalap felsőapparátusát, és ezek működését a piacosítás és az állami szerep leépítése felé tolta el. Ezeken keresztül pedig olyan irányba kényszerítette-ösztökélte Latin-Amerika, Közép-Kelet-Európa, Dél-Ázsia országait - a Világbank és a Valutaalap kölcsönei majd ezek adósság-ellenőrzési mechanizmusai révén -, hogy a világ számos országában a pénztőke szabad mozgása korlátozhatatlanná vált az 1990-es évek elejére. Ennek a nyomásnak aztán a fejlett nyugati országok sem tudtak ellenállni, és az 1990-es évek közepére a nyugati civilizációs kör egészében megvalósult a pénz feletti ellenőrző szerepet játszó állami tevékenység megszüntetése, és az országok között akadálytalanul mozgó pénz- és vállalkozói tőke felett rendelkező embercsoportok dominanciája. Ezek az uralkodó banktőkés csoportok így már nem egy-egy nemzetállam keretein belül és az országhatárokon egymástól többé-kevésbé elszigetelten szervezik meg uralmi pozíciójuk védelmét és az alárendeltségi/elnyomott helyzetbe szorított embercsoportok féken tartását, hanem a nyugati civilizációs kör társadalmainak összességében. Lévének súlypontja az Egyesült Államokban és egyes nyugat-európai államokban, a „transzatlanti uralkodó osztály” szerveződéseként jelzik ezt a folyamatot az egyes marxista elméleti irányzatokban.

A társadalomban az osztályuralom, a tőkés uralma és az elnyomás elemzése a marxi elméletek legsajátabb területét jelentik, ám az elmúlt évtizedekben olyan elméleti eltolódások váltak dominálóvá ebben az elméleti táborban, melyek jórészt a háttérbe szorították az osztályuralom és ezek mechanizmusainak elemzését. Így Jürgen Habermas, a hajdani marxista Frankfurti Iskola mai szellemi örököse, a társadalom funkcionális dimenziójának torzulásait - az instrumentális rendszerek kibomlását és ezek révén az életvilág kóros beszűkítését – emelte kritikája középpontjába, és az egyes embercsoportok uralmának illetve mások elnyomásának mechanizmusai már nincsenek jelen írásaiban. Michel Foucault - fiatal korában a francia kommunisták pártjának tagja - a hatalmat szintén inkább csak absztrakt és funkcionális dimenzióban tárgyalta. Az írásaiban középponti helyen szereplő „domináns” tudás és az „elnyomott” tudások minden embercsoport-hozzárendelés nélkül jelennek meg elemzéseiben, és noha minden intézményben - kórház, kollégium, iskola, kaszárnya, börtön stb. - az uralom, a felügyelet és az ellenőrzés létrejöttét látta, semmit nem tudunk meg írásaiból arról, hogy konkrétan ezek mely embercsoportok uralmát szolgálják az osztályadalomban, és ezek az uralkodó csoportok hogyan küzdenek egymással az uralom mechanizmusainak megszerzéséért. Pierre Bourdieu a neomarxi irányzatok talán legjelentősebb alakja volt az ezredforduló előtti évtizedekben, de életművében inkább az egyes társadalmi szférákon (mezőkön) belüli uralmi technikák elemzése található, és arra a kérdésre, hogy osztályadalmi szinten konkrétan mely embercsoportok érnek el uralmi pozíciót, és ezek hogyan használják fel hatalmi erőforrásként az egyes társadalmi mezők teljesítményeit, nem találunk rendszeres elemzést nála sem. Ezt csak annyival lehet még kiegészíteni, hogy élete utolsó éveiben, amikor Bourdieu gyakorlati tevékenységével szembefordult a megszilárduló globális uralmi rend erőivel, kisebb írásaiban egy-egy politikai akció kapcsán már kitért erre is, ám rendszeres életművébe ezek már nem kerülhettek bele a 2002-ben bekövetkező halála miatt. Végül említeni kell a neomarxi áramlatok között az Immanuel Wallerstein köré csoportosuló világrendszer-elmélet irányzatát, amely szintén kihagyja az osztályadalmi uraloméért folyó harc elemzését. Itt ugyanis a kizsákmányolás és az elnyomás átkerül a fejlett nyugati centrum államai és a periféria harmadik világbeli országai közötti viszonyba, és a fejlett nyugati államokon belüli tőkés csoportok egymás közötti harca és az ezek közötti sikeres csoport uralmának mechanizmusai az otthoni társadalmak vonatkozásában már kiesik a vizsgálódásból.

Így szétnézve a marxi elméleti táborban csak kevés irányzatot találunk annak feltárására, hogy mely tőkés csoportok és milyen szerveződésben gyakorolják osztályadalmi uralmukat. Egy elméleti vonulatot jelent ebben az irányban az elitkutatásnak az a vonala, amely az amerikai C. Wright Mills 1950-es években írt munkája nyomán az „uralkodó elit” körvonalait igyekszik feltárni az egyes nyugati

országokban. Például ennek szellemében készítette el az angol John Scott „Who rules in Britain?” c., monográfiáját 1991-ben, de ebben a szellemi hagyományban több könyv is található az elmúlt évtizedekből. A gond azonban ezekkel az elemzésekkel az, hogy tapadva az eredeti marxi termelőeszköz tulajdonosokhoz, mint uralkodó osztályhoz, zömmel csak a szűken vett gazdasági tőkés csoportosulásokkal foglalkoznak. Így a funkcionálisan tagolt modern társadalmak további hatalmi erőforrásai, az ezekkel összefonódó embercsoportok és mindezeknek a különböző tőkés csoportokhoz kötődései és szerveződése nem kerülnek be az elemzésbe. Úgy tűnik, hogy a marxi elméleti tábortól belül az Antonio Gramsci-hoz visszakapcsolódó ún. neo-gramsciánus elméleti irányzat szerzői gyűjtötték össze az elmúlt évtizedekben a legteljesebben az osztálytársadalmi uralkodó tőkés csoport uralmi technikájának részleteit.

A neo-gramsciánusok – Robert Cox, Kees van der Pijl, Stephen Gill stb. - az 1980-as évek elejétől a nemzetközi politikai viszonyok egyik ágában, a nemzetközi politikai gazdaságtanban kezdtek egy kutatási irányzattá összeállni, miután a globális szinten szerveződő gazdasági és politikai uralmi rend feltárásában Antonio Gramsci írásaiból igyekeztek kiemelni fogalmi kiindulópontokat. A legfontosabb kiegészítésük, mellyel a szűk gazdaságközpontú marxi elméletet korszerűbbé tudták tenni, az „organikus értelmiség” fogalmának beemelése volt elemzésükbe. Gramsci kiemelésében ugyanis az állami és a szélesebb politikai hatalom megszerzése és folyamatos megtartása egy-egy tőkés csoport - vagy ezekkel szembenálló más társadalmi csoport - számára csak az eszmei síkon tevékenykedő „organikus értelmiség” megszervezésével biztosítható. Az ezek által folyamatosan kifejtett elméleti érvekkel, ábrázolásokkal tud egy csoport átfogóbb társadalmi csoportokat maga mellé állítani, illetve a hatalomért folyó küzdelemben konkurens más csoportok céljait, érveit a háttérbe szorítani. A Gramsci által leírt elemzés az elmúlt évtizedek társadalomfejlődésében kibomlott szellemi jellegű alrendszerek fontosságának növekedésével ma még inkább érvényes, és ezzel a neo-gramsciánusok be tudták hozni a globális uralmi rend elemzésébe a tőkés csoportokon túl a tömegkommunikációban, az egyetemi-akadémiai szférában, a művészeti alrendszerek egyes szektoraiban stb. az uralmi renddel meglévő összefonódásokat.

Számunkra tehát a társadalom kettős szerkezetének uralmi dimenziójában ez az elmélet irányzat bizonyul a legmegfelelőbbnek, és erre támaszkodni lehet az összegyűjtött információk utáni kutatásban. Szemszöge - a nemzetközi politikai gazdaságtan irányzataként – eleve a globális gazdasági és politikai uralmi rendre összpontosul, és nem a nemzetállami társadalmak szintjére, így azt 1980-as évektől kialakult uralmi realitást a nyugati civilizációs kör társadalmában közvetlenül képes az elemzés középpontjába állítani. A tőkés csoportok melletti „organikus értelmiség” szellemi-kulturális alátámasztó tevékenységének elemzésével pedig a funkcionálisan

tagolt társadalmak erőforrásainak a teljességét képes behozni a vizsgálódásba. Persze a funkcionális rendszerelmélet belátásaival, a tagolt tömegkommunikációs, egyetemi-akadémiai, egyes művészeti szektorokbeli, jogi alrendszerbeli stb. bontással, bennük a reputációs mechanizmusok működésével, jobban fel lehet tárni az organikus értelmiség szerepének aspektusait és összefonódásuk mechanizmusait a pénztőkés csoportokkal, mint azt a neo-gramscsiánusok teszik, de első fokon az általuk összegyűjtött információk problémamentesen felhasználhatók a társadalom kettős szerkezetének elemzéséhez.

Példaképpen nézzünk meg néhány összetevőt, melyeket mint a globális uralmi rend hordozójának, a „transzatlanti uralkodó osztálynak” elemeit vizsgálták a neo-gramscsiánus írások.

3. A transzatlanti uralkodó osztály szerveződése

Milyen szálakkal és intézményekben fonódnak össze globális szinten, vagy legalább a nyugati civilizációs kör egészének szintjén az egyes tőkés csoportok, és a másik oldalról, az összefonódott transzatlanti uralkodó osztályon belül milyen főbb törésvonalak vannak? E kérdésekre a főbb válaszok a következők:

1. A globális szinten működő vállalkozói tőkés csoportok a legteljesebben összefonódnak a banktőkével az utóbbi dominanciája mellett. Mint John R. Munkins írta, az Egyesült Államok összes multinacionális cége mögött a legnagyobb amerikai bankházak és a velük összefonódó biztosítótársaságok állnak, és a kontinentális Európa országaiban is a banki- és a vállalkozói tőkés csoportok közös tulajdonlása a jellemző. A kettő között annyi különbség azért van, hogy míg az amerikai multik közvetlenebbül állnak a részvénytőzsde értékelése alatt, és ez rögtön szankcionálja a gyengébb vállalati teljesítményt a részvényárak zuhanása formájában, addig a kontinentális Európa - főként a németek - nagyvállalatai közvetlenebbül együtt működnek az őket finanszírozó bankokkal, és ez utóbbiak szorosabban beleszóznak működésükbe. Például így, míg az amerikai esetben könnyen csődbe mehet egy részvényárzuhanás után egy nagy cég veszteségei miatt, addig az európai sorstársa a közvetlen banki összefonódással még jó ideig kitarthat, és működési struktúráját sem kell nagyon megváltoztatni ezután. A banki- és a pénztőkés csoportok dominanciája azonban általánosan létező jelenség mindkét térségben.

2. Az összefonódás egyik intézményi mechanizmusát a közös igazgatói/felügyelő bizottsági tagságok („joint directorates”) jelentik. A tényleges tulajdonosi

összekötöttséget, melyet a tudatos eltakarások és a közvetítő láncszemek beiktatása miatt sokszor nem lehet feltárni, legtisztábban a közös igazgatói tagság, vagy enyhébb esetben felügyelő bizottsági tagság, még enyhébb esetben csak tanácsadó testületi közös tagság mutatja meg a vállalatok és a bankok között. Ha például egy banknak egy „executive director” szintű embere - esetleg több is - van egy nagy vállalatnál, akkor az stabil tulajdonosi összekötöttséget valószínűsít a két szervezet között, ha csak felügyeleti bizottsági vagy csak tanácsadói testületi szintű ez a közös tagság, akkor csak lazább, esetleg stratégiai szintű ellenőrzést takar ez, de operatív együttműködés nem áll fenn ezek között. Ezekre az összefüggésekre figyelve több vizsgálat folyt le a „joint directorate” mechanizmusainak feltárására az elmúlt években a nagy multinacionális vállalatok és a nagy amerikai illetve európai bankok kapcsolati hálózata vonatkozásában. A közös igazgatósági tagságok sűrűségét és ezek intenzitását (igazgatói, felügyelő bizottsági vagy csak tanácsadó testületi) figyelembe véve el lehet választani az amerikai-brit-holland (pontosabban: New York-London City-Amszterdam) bankárcsoportok közötti sűrűbb összefonódás hálózatát, ugyanígy a Párizs-Montreal-Brüsszel (francia-kanadai-belga) bankárcsoportok és az ezek köré szerveződött vállalkozói tőkés birodalmak hálózatát. De ez alapján lehetett látni, hogy a globális szinten uralkodó szerepet betöltő amerikai-angol-holland bankárcsoportokkal szemben a német banktőke és a köré szerveződött vállalkozói nagytőke a legnagyobb német bank, a Deutsche Bank vonzáskörében alakult ki az 1980-as évek elejére, míg a második legnagyobb német bank, a Dresdner Bank az amerikai banktőke német hídfőállását jelentette. Ez a szembenállás oda vezetett az 1980-as évek második felében, hogy az amerikaiaktól független maradt német banktőke - nyilvános konfrontációban az amerikai tőkével – megkísérelt kidolgozni a széteső szovjet blokk térségének országai számára egy újjáépítési tervet, ám az erről folytatott nemzetközi vitákban az amerikaiak és az angolok részéről éles támadás indult meg ellene, majd ezután több merénylet is meggyengítette a német tőkés csoportok vezérkarait – például Alfred Herrhausen, a Deutsche Bank elnöke is egy ilyen merénylet áldozatául esett 1989 nyarán - és végül is megghiúsult ez a terv. Az 1990-es években azután könyörtelen háboruskodás folyt e blokkok között, és például a Deutsche Bank felvásárolta a Dresdner Bank-ot, az amerikaiak német hídfőállását, míg fordítva, a Deutsche Bank legnagyobb ipari multinacionális vállalatát, a Mannesmann-t az angol világcég, a Vodafone vásárolta fel. A legújabb hírek szerint pedig az amerikai J. P. Morgan – miután 2003 végén a Chase Manhattan Bank-kal fuzionálva a világ legnagyobb bankjává vált - kérdést intézett a német külügyminisztériumhoz, hogy ellenséges cselekedetnek tekintené-e, ha felvásárolná a közeljövőben a Deutsche Bank részvényeinek többségét? A globális szintű banktőke, és ezen belül az amerikai-angol-holland bankárcsoportok dominanciája a jelek szerint így még erősebbé válik a jövőben.

3. Egy másik összefonódást és szerveződést jelent a globális tőkés csoportok számára a nemzetközi szintű tervező-tanácskozó fórumok léte. Azt is lehet mondani, hogy míg a „joint directorate” hálózatok révén a szűkebb gazdasági koordináció jön létre a világot behálózó transznacionális cégek és bankárcsoportok között, addig e tervező-tanácskozó fórumokon a szélesebb politikai-ideológiai kérdések kerülnek egyeztetésre. Ezek közül négy szerveződést szoktak kiemelni az elemzések: a

Bilderberg Csoportot, a Trilaterális Bizottság-ot, a davosi Világgazdasági Fórumot, és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarát. Különösen a Bilderberg Csoport nagyon zárt - alig negyven-ötven állandó taggal - és a nyilvánosság háta mögött sokszor a legalapvetőbb nemzetközi szervezetek létrehozásánál döntő szerepe volt az elmúlt évtizedekben. Több kormányfő, államfő a tagja volt az elmúlt évtizedekben, néhányan a nagy médiabirodalmak vezérei közül, a legnagyobb amerikai bankházak képviselői, és ezek rendszeres találkozókon tárgyalták meg a nyugati világ aktuális kérdéseit, vonták be a fiatalabb, de reménytelinek tűnő politikusokat tanácskozásaikba, és megfelelő értékelés után támogatták ezeket a csúcspozíciókért vívott küzdelmekben. Például Clinton, volt amerikai elnök így került kapcsolatba a Bilderberg Csoporttal, és az ezek mögött álló világot átfogó hálózat a legerőteljesebben támogatta az elnöki poszt megszerzésében a '90-es évek elején. A Trilaterális Bizottságot - épp a Bilderberg Csoport egyik ülésén megtervezve ezt 1972-ben - David Rockefeller, a Chase Manhattan Bank elnöke hozta létre, és noha ez nem működik olyan konspiratív módon, a nyilvánosságot szigorúan kerülve, mint az őt szülő másik szervezet, azért jórészt ez is a színpalán mögött koordinálja - itt már a japán tőke képviselőit is bevonva - a globális uralmi rend kérdéseit.

4. Az uralmi rend egy másik összefonódó tartó oszlopát jelentik a nemzetközi szintű nagy intézmények apparátusában kiépített hálózatok. Már látható volt, hogy miképpen alakította át a Világbank és a Valutaalap felsőapparátusát az 1980-as évek monetáris-neoliberális váltása után az amerikai pénzoligarchia befolyása, de ugyanígy az Európai Unió brüsszeli apparátusának több tízezres állományában is tervszerű hálózat-építést folytatnak már sok éve. Ennek révén a tagállamok parlamentjei és kormányai valamint az Európai Parlament által csak kis részben ellenőrzött brüsszeli apparátus belső hálózatai inkább függenek a globális szintű tőkés csoportok félig magán, félig államközi intézményeitől, mintsem az Unió szerveitől. Általában is jellemző a globális tőkés uralkodó csoport stratégiájára, hogy mind egy-egy államon belül igyekszik a többségi parlamenti kormánytól leszakítani a számára fontos intézményeket - felszínen a „hatalommegosztás” és a „független szakmaiság” fontosságát hangoztatva - mind nemzetközi szinten ilyen, államok által ugyan finanszírozott, ám ténylegesen nem felügyelt szervezeteket létrehozni, és ezután a globális szintű szervezethez támaszkodva ők veszik ellenőrzés alá e szervek csúcapparátusát, ők töltik fel ezek sorait bizalmi embereikkel. Ennek még egy további leágazása, hogy e globális csoport a külügyi és a pénzügyi főtisztviselői kart az egyes államok apparátusán belül is igyekszik bevonni a tagjai által uralt nemzetközi hálózatokba, és ennek révén (és folyamatos jutalmazások, támogatások de esetleg szankcionálások útján is) ezek ezután inkább követik az e hálózatok által diktált prioritásokat, mintsem saját kormányuk politikai céljait. Mellékesen megjegyezve, az Európai Unió legnagyobb problémája épp ebben áll, és csak az egyik oldal hangsúlyozását jelenti az a sokszor hallott megállapítás, hogy nincs kontroll alatt a brüsszeli bürokrácia, és „demokratikus deficit” van ezen a szinten. Még ennél is nagyobb baj azonban az, hogy miközben a tagállami parlamentek és kormányok, valamint az Európai Parlament alig tudja ellenőrizni a brüsszeli uniós apparátust, addig a globális pénzoligarchia a fórumaikon és a már létrehozott belső hálózataikon keresztül saját céljai szerint tudja irányítani ezt az apparátust.

5. Végül a globális uralkodó osztály neo-gramsciánus értelemben vett „organikus értelmiségének” szerveződésére kell kitérni, amely döntő szerepet játszik abban, hogy a globális szinten szerveződő pénzoligarchia, mint a transzatlanti uralkodó osztály le tudta gyűrti az egyes nemzetállamokon belüli ellenállásokat - lassanként a nyugati civilizációs kör összes országában -, és tartósítani tudja az ellene fellobbanó mozgalmakkal szemben is a globális uralmi rend meghatározó erejét. A funkcionalista rendszerelmélet szétbontottabb fogalmai szerint, itt a nagy reputációt - esetleg épp a pénzoligarchia könyvterjesztése, médiafelléptetése stb. révén is – szerzett társadalomtudósok, írók, filozófusok és médiaértelmiségi alakok jönnek elsősorban számba illetve ezek nyilvánosság előtti tevékenysége. Ezek egy része ugyan közvetlenül is részt vesz állandó tagként vagy csak rendszeres meghívottként a már ismertetett globális szintű tervező-tanácskozó testületekben, vagy az ezek mellett előkészítő-végrehajtó feladatokat is ellátó intézetek munkájában, de ez csak pár tucat, országok között ingázó intellektüelt jelent, és igazán nagy tömegben, több százas vagy akár ezres nagyságrendben egy-egy országon belül tevékenykednek. Mivel alapvetően a nemzetállami szerveződés hagyományos intézményeinek lebontásával, az organikusabb képződmények és kollektívák szerepének csökkentésével és ezek individuumok feletti ellenőrzésének eltüntetésével (és így az atomizált egyének tömegeinek kialakítása útján) megy előre fő folyamataiban a globális uralmi rend és a globális gazdasági rend létrehozása, az ezekkel az intézményekkel a szabadelvűség és az individuális szabadság talaján mindig is szembenálló liberális eszmék mentén történt meg és történik napjainkban is a globális pénzoligarchia organikus értelmiségének szerveződése. Eredetileg ugyan a felvilágosodás menetében nem e célok és e hatalmak érdekében alakultak ki a liberális eszmék, hanem a feudális önkény és a tompa hagyományok egész életet behálózó szokásvilága elleni lázadásként, de a pátosszal telt liberális ideológia mai alkalmazása kiválóan alkalmasnak bizonyult a globális uralmi rend és a piacot uraló pénzoligarchia pozíciójának kialakításhoz. Közép-Kelet-Európában pedig ehhez jön még a totális állami kontrollal szembenállás közeli emléke, és ez különösen hatásossá teszi itt a liberális eszmekört, nem észlelve a szélesebb tömegek által, hogy itt épp egy új uralmi rend felépítése érdekében történik meg a korlátlan individuális „szabadság” hangsúlyozása. A politológiai irodalomban, de a szélesebb szóhasználatban is a „balliberális” („leftliberal”, „linksliberale”) értelmiségi csoport elnevezése terjedt el azokra a csoportokra a nyugati civilizációs kör országaiban, melyeknek a transznacionális vállalatokat uraló banktőkés csoportok és ezek médiabirodalmi az egyes országokban óriási támogatást adnak, és a középpontba emelik ezeket eszmék terjesztésében és a közvélemény e szerinti formálásában. E csoportok szociológusai, filozófusai, politológusai, közgazdászai a „gyámkodó” állam szerepének visszaszorításában és a pénztőke szabad mozgásának elősegítésében élharcosok, továbbá a parlamenti többségi kormány alól - és így a milliók választásának ellenőrzése alól - az intézmények kivonásának propagálói a hatalommegosztás jogállami eszméjére és a független szervek „szakmaiságára” hivatkozva, sőt újabban az emberjogi univerzalizmus alapján már az amerikaiak által vezetett Nyugat szabad háború indításának propagálása is megjelent e csoport közvélemény előtti repertoárjában. Igaz, hogy ez törést is okozott soraik között, és a magukat

balliberálisnak valló értelmiségiek egy része nem szállt be ebbe. Ezzel a közvélemény előtti véleményformáló munkával eleinte csak a nemzeti társadalmi szerveződést jobban védő értelmiségi körök és politikai erők álltak szemben, és így általában mint a „bal és a jobb” politikai oldal nyilvánosság előtti küzdelme jelent meg a globális erők balliberális csoportjaival szembeni konfrontáció, de a következmények észlelése után már a hagyományos baloldali szociáldemokrácia eszméit védő értelmiségi körök is mozgalomba szerveződnek ellenük. Így az 1990-es évek végétől erősödő antiglobalista mozgalmak egyaránt feltöltődnek jobbról és balról is tagsággal. Ennek fő alakja volt halála előtt a magát mindig is baloldalinak valló Pierre Bourdieu, és a globális uralmi renddel és a balliberális értelmiségi csoportokkal szembefordulása után mint „szociológiai terroristát” kezdték kezelni a tömegmédiákban a széles közvélemény előtt.

Felhasznált irodalom

Apeldoorn van, Bastiaan (2001): *The Struggle over European Order: Transnational Class*

Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton

(eds.) (2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001.

Bieler, Andreas/: D. Morton (2001): Introduction: Neo-Gramscian Perspectives in

International Political Economy and the Relevance to European Integration. In: Bieler,

Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*.

Palgrave. Hampshire. 2001. 3-24.p.

Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest.

Gondolat.

Bourdieu, Pierre (1989): La noblesse d'état. Les Édition des Minuit. Paris.

Carroll, William K./Colin Carson (2003): Forging a New Hegemony? The Role of Transnational Policy Groups in the Network and Discourses of Global Corporate Governance. In: Journal of World-Systems Research. IX, 1. Winter 2003, 67-102.

Durkheim, Émile (1978): A társadalmi tények magyarázatához. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Durkheim, Émile (2001): A társadalmi munkamegosztásról. Budapest. Osiris.

Eisenstadt, Shmul N. (1963): Breakdowns of Modernization. 1963. New York.

Eisenstadt, Shmul N. (1964): Social Change, Differentiation and Evolution. In: American Sociological Review, 1964:375-386.p.

Giegel. Helmut (1975): System und Krise. Kritik der Luhmannschen Gesellschaftstheorie. Frankfurt am Main. 1975.

Gill, Stephen (2001): Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.

Gramsci, Antonio (1977): Az új fejedelem. Budapest. Magyar Helikon.

Grimm, Klaus (1974): Niklas Luhmanns ‚Soziologische Aufklärung‘ oder das Elend der aprioristischen Soziologie. Hamburg. 1974.

Habermas, J.,(1981): Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt/Main:

Suhrkamp

Luhmann, Niklas (1965): Grundrechte als Institution. Ein Beitrag zur politischen Soziologie. (Duncker & Humblott Verlag) Berlin

Luhmann, Niklas (1970): Selbststeuerung der Wissenschaft, in: Ders., Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme, Band 1., Opladen.

S. 232-252.

Luhmann, Niklas (1971b): Az értelem mint a szociológia alapkategóriája. In: Luhmann:

Válogatás írásaiból. Szociológiai Füzetek 42.

Luhmann, Niklas (1984): Zum Begriff der sozialen Klasse. Giuffré Editore. Milano. 78.p.

Luhmann, Niklas (1987): Archimedes und wir. Merve Verlag.

Marx, Karl (1987): A tőke. (III kötet). Kossuth Kiadó. Budapest.

Némedi Dénes (2001): Utószó. In: Émile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról. Osiris.

Budapest. 405-435.p.

Parsons, T. (1937): The Structure of Social Action. New York.

Parsons, T. (1951): The Social System. New York.

Parsons, Talcott (1966): Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives
Englewood-Cliffs.

Parsons, Talcott (1971): The Systems of Modern Societies. Englewood-Cliffs 1971.

Pokol Béla (1987): A funkcionista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas

Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli/Papp/Pokol: Modern polgári

társadalomelméletek. Budapest. Gondolat. 153-324.p.

Pokol Béla (1988): A szociológiaelmélet új útjai. Budapest. Akadémiai Kiadó.

Pokol Béla (1988b): A társadalom rendszerei. A szociológiai rendszerelmélet kategóriái.

In: Szociológia 1988/4. 343-360.p.

Pokol, B. (1990): Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien.

Bochum. Brockmeier Verlag.

Pokol, B. (1991): A professzionális intézményrendszerek elmélete. Budapest. Felsőoktatási

Koordinációs Iroda.

Pokol Béla (1986): Modern francia szociológiaelméletek. Miskolc. Bíbor Kiadó.

Pokol Béla (1999): Szociológiaelmélet. Budapest. Rejtjel Kiadó.

Ránki György (1985): A Magyar Általános Hitelbank szerepe. In: uő: Kényszerpályák.

Budapest. Gondolat. Kiadó

Schimank, Uwe (1985): Der mangelnde Akteurbezug systemtheoretischer

Erklärungen gesellschaftlicher Differenzierung - Ein Diskussionsbeitrag",

in: Zeitschrift für Soziologie (14) S. 421-434.

Schimank, Uwe (1988): Gesellschaftliche Teilsysteme als Akteurfiktionen, in:

Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 40, S. 619-639.

Scott, John (1991): Who rules Britain? Cambridge. Polity Press.

Simmel, Georg (1890): Über sociale Differenzierung. Berlin. Duncker & Humblot.

Simmel, Georg (1973): A pénz filozófiája. In: Simmel: Válogatott társadalomelméleti

tanulmányok. Budapest. Gondolat. 33-179.p.

Szalai Erzsébet (2001): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.

Budapest. Aula Kiadó.

Verdes-Leroux, Jeanine (2000): Deconstructing Pierre Bourdieu: Against Sociological Terrorism

from the Left. New York. Agora Publishing.

Weber, Max (1987): Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Budapest.

Közgazd. és Jogi Kiadó.

Wright, Erik Olin (1997): Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis. Cambridge

University Press.

Znaniecki, Florian (1934): The Method of Sociology. New York. 1934.

xxx